

VPO420

म्हणजे धडपड 'ब्राह्मणी'करणाचीच का?

दलित साहित्याची नेमकी व्याख्या काय? दलितांनी निर्माण केलेले, दलितांविषयीचे, दलितांसाठीचे साहित्य ते दलित साहित्य म्हणावयाचे का? मग जन्माने दलित असलेल्या व्यक्तीने आजच्या मध्यमवर्गीय, ब्राह्मणी संस्कृतीत मुरलेल्या दृष्टीतून, मढेकरी भूमिकेतून दलितांविषयी व दलितांसाठी लिहिले तर?

त्याची जर आजच्या प्रस्थापित ब्राह्मणी वाचकवर्ग व समीक्षकांकडून वाहवा झाली, पारितोषिके व सन्मान पदरात पडले तर, दलिताने लिहिलेले आहे या कसोटीवर ते दलित साहित्यात समाविष्ट केले जाईल, अशी जवळपास खात्री बाळगता येते. दया पवारांचे बलुतं आणि लक्ष्मण माने यांचे उपरा यांची गोष्ट अशीच नाही का? ही दोन्ही आत्मचरित्रपर पुस्तके दलितांनी लिहिलेली आणि स्वतःविषयीच लिहिलेली या मर्यादित अर्थाने दलितांविषयी लिहिलेली आहेत. पण ती मुख्यत्वेकरून आजच्या ब्राह्मणी, मध्यमवर्गीय वाचकांना डोळ्यांसमोर ठेवून लिहिलेली आहेत. इतकेच नाही तर, दोघांचीही साहित्यविषयक भूमिका आणि ग्रंथाची मांडणी ब्राह्मणी व कलावादी आहे असे, थोडे सूक्ष्म दृष्टीने पाहिले तर आढळून येईल.

म्हणजे परत आपण उलट्या दिशेने वाटचाल करीत जन्मजाततेच्या कसोटीवरच येऊन ठेपतो का?

दलित कोणास म्हणावयाचे हा प्रश्नही इतका सोपा नाही. जे जे शोषित, पीडित ते ते दलित असे म्हणणे अतिशय सोयीचे जाते. पण हा मानदंड चांगलाच दुधारी आहे. शिकून-सवरून पांढरपेशा नोकरी- व्यवसायात स्थिर झालेली, आणि दैनंदिन ऐहिक जीवन मध्यमवर्गीय ब्राह्मणी वळणाचे जगत असलेली व्यक्ती 'दलित' या कोटीत घालता येते का? पूर्वास्पृश्य, शोषित, पीडित जातीत वा

वर्गात जन्मलेली ती जर असेल व जीवनातील काही काळ अस्पृश्य म्हणून वा हीन जातीतला म्हणून वागणूक मिळाल्याची, शोषणाची व पीडनाची अनुभूती त्या व्यक्तीच्या गाठी असेल तर मग तो पुढच्या साऱ्या आयुष्यभर 'दलित' असण्याचा दावा करू शकतो असे ठरते का?

पूर्वास्पृश्य जातीत जन्माला न आलेलाही जर शोषित, पीडित अवस्थेतून गेलेला असेल तर तितकाच 'दलित' आहे, असे जर एकदा स्वीकारले, तर दलित ही अतिव्याप्त कोटी ठरते. त्यात राजकीय सोय असली तरी दलित साहित्यासंबंधीच्या भूमिकांच्या संदर्भात ही गोष्ट फारच गैरसोयीची ठरते. या कसोटीनुसार ब्राह्मण जातीत जन्माला आलेल्याने ब्राह्मणांविषयी व ब्राह्मणांसाठी लिहिलेले साहित्यही दलित साहित्य ठरेल. आपण कधी काळी गरीब, पीडित शोषित होतो याचे प्रमाणपत्र त्याने दाखल केले म्हणजे झाले.

विद्रोही साहित्य ते दलित साहित्य अशी व्याख्या करून या पेचातून सोडवणूक करून घेण्याचा प्रयत्न होतो. पण तोही सफल होत नाही. कारण मग अशा साहित्यासाठी दलित ही आणखी एक संज्ञा वापरण्याची गरज राहत नाही.

विद्रोही साहित्याची लक्षणे व आशय यांची निश्चिती करावी लागेल. आणि ही गोष्ट सकृत्दर्शनी भासते तितकी सोपी नाही. जे जे प्रस्थापितांच्या विरोधी ते विद्रोही का? देश व काल यांनुसार विद्रोही काय ते बदलत राहील. लिबरल लोकशाही इंग्लिश समाजात इनॉक पॉवेलप्रणीत वर्णविद्वेषी भूमिका, किंवा फॅसिस्ट भूमिका विद्रोही मानण्याची आपत्ती ओढवेल. इराणमध्ये शहांची आधुनिकतेला अनुकूल राजवट होती. मग त्या वेळी इस्लामिक धर्मसत्ता प्रस्थापित व्हावी यासाठी प्रयत्नशील असलेले खोमेनीवादी विद्रोही ठरतील, तर आज निधर्मी भूमिका घेणारे. हा धोळ कधीच संपायचा नाही.

विद्रोहाची मूल्ये, श्रेयकल्पना यांच्या आधारे आशयनिश्चिती करावी लागेल. पण अशा विशाल विद्रोही साहित्याच्या पोटात विद्रोही दलित साहित्याचे दालन आहे असे आपण म्हणतो आहोत का, ते स्पष्ट करावं लागेल. पण दलित साहित्याच्या आजच्या प्रवक्त्यांनाही गोष्ट मंजूर होईल अशी शक्यता फार कमी. दलित साहित्याची मूळ व प्राणभूत प्रकृती विद्रोहाची आहे इतकेच म्हणून ते थांबत नाहीत. पुढे जाऊन, जे दलित साहित्य नाही ते विद्रोही असतच नाही असे त्यांचे आग्रही प्रतिपादन आहे.

याचा अर्थ व्यवहारात असा की 'दलित' व 'विद्रोही' या दोन्ही शब्दांच्या अत्यंत विशिष्ट अशा व्याख्या कराव्या लागतात.

वर्गजातीस्त्रीदास्यअंतक या अर्थाने अब्राह्मणी ते ते एकाच वेळी विद्रोही व दलित साहित्य अशी भूमिका घेता येते. पूर्वास्पृश्य, पीडित, शोषित वर्गजातींमध्ये जन्माला आलेल्यांना जन्मतःच, स्वभावतःच वर्गजातिस्त्रीदास्यअंतक जीवनदृष्टीकडे वा भूमिकेकडे कल असतो, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट नाही. अनुभवाने कोणती गोष्ट पुनःपुन्हा प्रत्ययाला येत असेल तर ती, यांच्यापैकी बव्हंशी सर्वांचे मानस 'ब्राह्मणी' आहे व धडपडही 'ब्राह्मणी'करणाची आहे.

सारांश, लेखक कोणत्या जातीमध्ये, वर्गामध्ये वा समुदाय/जमातीमध्ये जन्मला ही कसोटी तर लावता येतच नाही. पण पूर्वी कधी काळी शोषण, दडपणूक, अस्पृश्यपण इत्यादी अवस्थांमधून तो गेला आहे ही देखील कसोटी बाद होते.

माझी जीवनदृष्टी व लेखनामागची भूमिका 'अब्राह्मणी' आहे असे म्हणणारा लेखक व त्याचे लेखन आपोआपच या दालनात समाविष्ट होईल का? की त्याच्या लेखनातील अंतर्गत पुराव्यावरून या गोष्टीची निश्चिती करावी लागेल?

लेखनाच्या जातकुळीशी व प्रवाहाशी विसंवादी वा असंबद्ध अशी येणारी प्रचारकी वा संदेशाची वाक्ये वा प्रसंग वगळून लेखन कृतीविषयी निवाडा करणे सुसंगत ठरेल. म्हणजे मग अशा निवाड्यानंतर अब्राह्मणी ठरणार्या लेखनकृती तेवढ्या या दालनात असतील. एकेका लेखकाच्या सर्वच कृतींना या दालनात प्रवेश दिला जाईल असे नाही.

गुंतागुंतीची ही केवळ सुरुवात आहे. अब्राह्मणी लेखक प्रेमात पडत नाही, मुलांविषयी वात्सल्यभाव त्याच्या अंतःकरणात उत्पन्न होत नाही, निसर्गाच्या अनेक रूपांच्या 'सौंदर्यात' तो रमत नाही, चवीने सुखे भोगत नाही, असे तर नाही. विद्रोही दलित साहित्याच्या दालनात स्थान मिळावयाचे असेल तर त्याने या विषयांवर एकतर लिहू नये. आणि लिहावयाचे असेल तर मधून मधून वर्गजातिस्त्रीदास्यअंताचा विषय उपस्थित करून जहाल, बंडखोर वाक्ये टाकावीत असे म्हणणे योग्य होणार नाही. तसेच या क्षेत्रांमधील अनुभूतीविषयी त्याने ब्राह्मणी लेखन करावे असेही म्हणणे उचित होणार नाही. 'अब्राह्मणी' जीवनदृष्टी जीवनाच्या सर्व अंगांना एकाच वेळी व्यापणारी असेल, तर प्रेम वा अगदी शारीर कामक्रीडणाच्या अनुभूतीतून निर्माण होणारी लेखनकृती, याच जातकुळीतील अनुभूतीवरील 'ब्राह्मणी' लेखनकृतीहून वैशिष्ट्यपूर्णरीत्या वेगळी असायला हवी.

आपल्या प्रेयसी वा प्रियकराबरोबरील प्रणयाची अनुभूती शब्दबद्ध करीत असताना विद्रोही दलित साहित्यिकांची अब्राह्मणी जीवनदृष्टी व भूमिका कशा प्रकारे अभिव्यक्त होईल, व ती कोणकोणत्या बाबतींत वेगळी असेल?

अनेक विषय असे आहेत की जे हाताळीत असताना वर्गजातिस्त्रीदास्यअंतक

भूमिका घेण्याचा मुद्दाच अप्रस्तुत वाटतो, कारण हे विषय वैयक्तिक पातळीवरील असतात, त्यांना समाजव्यवस्थेचे परिमाण असत नाही, अशी भूमिका जर घेतली तर जीवनाच्या व साहित्याच्या मोठ्या भागात 'ब्राह्मणी'-'अब्राह्मणी' हे भेद करता येत नाहीत असे ठरेल.

विद्रोही दलित साहित्यिकाचे लक्षणच हे की तो प्रत्यक्षात व्यक्तिगत पातळीवर सर्व अंगांनी जीवन जगत-भोगत असला—म्हणजे प्रेम करीत असला, मुलांशी खेळत असला, मित्रांबरोबर गप्पा गोष्टी करीत असला, चवीने जेवत असला इत्यादी— तरी साहित्यनिर्मिती तो केवळ दडपणूक, अन्याय, शोषण, स्पर्शास्पृश्य वागणूक अशा मुद्द्यांच्या अनुषंगानेच करील. म्हणजेच, जेथे हे मुद्दे उपस्थित करून लिहिता येईल असेच विषय तो लेखनासाठी निवडील, अशी भूमिका घेता येईल. पण अशी भूमिका घेणे म्हणजे दलित साहित्याच्या परिसीमा निरुंद ठरविणारी व्याख्या करणे होय.

साहित्यिकांच्या सर्व लेखनाला (आणि दूरान्वयाने सर्व जीवनाला) व्यापून राहणाऱ्या जीवनदृष्टी व भूमिकेबद्दल आपण बोलत आहोत की काही विषयांची हाताळणी करीत असताना लेखक कोणती भूमिका सामाजिक पातळीवर घेतो त्याबद्दल बोलत आहोत, की काही प्रकारचे विषय लेखनकृतीसाठी निवडले—न निवडले जाणे याबद्दल बोलत आहोत?

विद्रोही-दलित साहित्याची व्याख्या केल्याने एका अंगाने पेच सुटतात तर दुसऱ्या अंगाने नव्या पेचांमध्ये आपण सापडतो.

जीवनदृष्टी व भूमिका या पातळीवर आपण युक्तिवाद करू लागलो तर वर्गजातिस्त्रीदास्य याचा अंत व्हायला हवा ही भूमिका हा तिच्याहून अधिक मूलभूत व व्यापक अशा जीवनविषयक आकलनाचा मूल्यनिष्ठांचा व श्रेयकल्पनांचा विशेष पण सीमित असा आविष्कार आहे असे लक्षात येते.

वर्गजातिस्त्रीदास्य नसावे या भूमिकेवर व्यक्ती येते का व कशी? एकेका काळात अशा भूमिकेची हवाच असते हे उत्तर समाजशास्त्रीय पातळीवर पुष्कळ अंशी खरेही ठरेल, पण येथे ते अप्रस्तुत आहे. बालपणी संगोपन कोण करते, त्या वेळी काय संस्कार मनावर होतात, या अंगानेही अर्थपूर्ण उत्तर देता येते, पण तेही येथे अप्रस्तुत आहे. तत्त्वज्ञानाच्या पातळीवरून या प्रश्नाला येथे उत्तर दिले पाहिजे.

कोणतीही उपाधी न लावता जीवांकडे व त्यांच्यामधील परस्परसंबंधांकडे, त्यांच्या सृष्टीतील सजीव-निर्जीव सर्वच पदार्थमात्रांशी असलेल्या नात्यांकडे पाहता आले, म्हणजेच इतरांकडे ज्या तटस्थपणे आपण पाहतो त्याच तटस्थतेने स्वतःकडे

पाहू शकलो किंवा आपल्याविषयी जो सहानुभाव आपण बाळगतो तोच सर्वाविषयी बाळगू शकलो, तर जीवनाविषयीचे काही एक सत्य आपणास उमगते. त्या सत्याचा एक भाग असा की वेगवेगळ्या उपाधी लावून माणसे जे भेद करतात आणि त्यांच्या आधारे समाजाची व जीवनाची व्यवस्था लावतात ते कृत्रिम आहेत, अंतिम सत्याच्या पातळीवर भ्रामक आहेत. अंतिम पातळीवरही ते सत्य आहेत असे प्रतिपादनारे हितसंबंधी, मतलबी होत. नैतिकतेची ही आध्यात्मिक (स्परिच्युअल) पातळी म्हणता येईल. ही स्थलकालातीत पातळी आहे.

नैतिकतेची एक स्थलकालसापेक्ष पातळी असते. समाजव्यवस्थेच्या संदर्भात समाजधुरिणांकडून प्रसृत केली जाणारी सामाजिक नीतिमत्ता या पातळीवरची असते. व्यक्तिगत व गट पातळीवरील हितसंबंध सामाजिक नीतिमतेला आकार देत असतात. पण दुसऱ्याही दोन गोष्टींचा प्रभाव पडत असतो. त्या त्या काळची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व भौतिक परिस्थिती. कारण सामाजिक नीतिमत्ता ही समाजशास्त्रीय प्रक्रिया आहे, की जिला इतिहास असतो.

त्या त्या काळात प्रस्थापित व शास्ते गट (वर्ग वा जाती वा धार्मिक जनांची, परकीय सत्ता) असतात, आणि इतर कमी-अधिक प्रमाणात बहिष्कृत, वंचित, दडपलेले वगैरे असतात. प्रचलित सामाजिक नीतिकल्पना व नियम प्रस्थापित व शास्ते गट सर्व समाजासाठी प्रसृत करतात व सामान्यतः विस्थापितही त्यांनी प्रसृत केलेली सामाजिक नीतिमत्ता मनोमन स्वीकारीत असतात. पण विस्थापितांपैकी आकांक्षी, गतिमान व जागृत घटकांना हितसंबंधांचा आधीचा प्रस्थापित तोल बदलायचा असतो. त्या दृष्टीने त्यांचे जे समाजकारण, अर्थकारण व राजकारण सुरू होते त्यासाठी त्यांना नैतिक आधार आवश्यक वाटतात. हा आधार प्रचलित शिष्टमान्य नीतिमतेत शोधता येत नाही. कारण या नीतिमतेलाच मुळी आव्हान उपस्थित करावयाचे असते. यासाठी स्थलकालातीत काही मूल्यांचा, संकल्पनांचा, श्रेयांचा आधार घ्यावा लागतो. एका अर्थाने राजकारणाचे 'स्परिच्युअलायझेशन' करावे लागते.

स्थलकालसापेक्ष पातळीवर, आजच्या स्वरूपातले वर्गजातिस्त्रीदास्य संपुष्टात आले तरी भारतीय समाजाच्या उद्याच्या संरचनेत वेगवेगळ्या स्वरूपाचे भेदाभेद राहतील, त्यांचे हितसंबंध वेगळे राहतील, आणि विषमता, दडपणूक, अन्याय, शोषण या गोष्टीही कमी प्रमाणात व बदललेल्या मांडणीत शिल्लक उरतील. वर्गजातिस्त्रीदास्याचा अंत झालेल्या आदर्श समाजाचे (युटोपिया) चित्र समोर असणाऱ्याला महत्त्व व अर्थ आहे. ध्रुवताऱ्याप्रमाणे दिशा स्पष्ट करीत राहण्याचे काम हे चित्र पार पाडते. पण वाटचाल जमिनीवरूनच करावची असल्यामुळे वास्तव समाज मार्क्सप्रीतीत

ऐतिहासिक भौतिकवादी (म्हणजे समाजशास्त्रीय) प्रक्रियेपासून मुक्त होऊ शकत नाही. मार्क्स चिद्विलासवादी जीवनदृष्टीच्या कट्टर विरोधात होता. का? तर, पोट भरल्याखेरीज व भरत राहिल्याखेरीज मुळात चिद्विलासात रमण्यासाठी माणूस जिवंतही राहू शकत नाही, हे पायाभूत विदारक सत्य लोक विसरत होते म्हणून. पण मार्क्सच्या विचारात एक अपुरेपण राहिले. (की ते त्याच्या भाष्यकारांमध्ये व अनुयायांमध्ये राहून गेले आहे?) वैयक्तिक व सामाजिक मानसशास्त्र, जीवविज्ञानशास्त्र, प्राणीजीवनशास्त्र यांनी आपल्या ज्ञानात जी भर घातली आहे, त्यातून द्रष्ट्या मंडळींना प्राचीन काळापासून उमगलेल्या सत्याला पुष्टी मिळाली आहे. जिजीविषेभूत कामना उद्भवतात व कामना आहेत तेथे भावना आहेत व विकारही आहेत. मग अनिवार्यपणे हितसंबंधाची रस्सीखेच आलीच आणि तिचे नियमन व नियंत्रणही आलेच. जीवनधारणेसाठी जन्मजात प्रेरणा आणि त्यांना नियमन करण्यासाठी लागणारे तटस्थ आत्मभान व विवेक (ज्यांच्यामधून नीतिमूल्ये, श्रेयकल्पना, तत्त्वचिंतन, धर्म व कला यांचा जन्म होतो) या दोहोंची गरज आहे व गरज आहे त्याची पूर्तता निसर्गाच्या रचनेत पूर्ण केलेली आहे.

पण एक ग्यानबाची मेख आहे, किंवा दोन म्हणा. समाज ज्या वैयक्तिक सभासदांचा मिळून बनलेला असतो, त्या सर्व सभासदांच्या ठिकाणी न-नैतिक प्रेरणा आणि नैतिक विवेक यांचा सम्यक तोल नेहमीच व आपोआप सिद्धच असतो असे नाही. त्याचप्रमाणे, मन व बुद्धी ही न-नैतिक प्रेरणांच्या पूर्वीची साधने हत्यारे बनू शकतात. तशी ती वापरली जातात. जशी ती नैतिक विवेक करण्यासाठीही साधने-हत्यारे आहेत व वापरली जातात. दुसरी मेख अशी की, सामाजिक पातळीवरही विकार व विवेक यांचा नेहमी व आपोआप सम्यक तोल प्रस्थापित झालेलाच असतो असे नाही. त्यामुळे देहधारी माणसांच्या जगात भेदाभेद, हितसंबंध, अन्याय शोषण-विषमता-दडपणूक यांचा आढळ होणारच.

या सगळ्या चर्चेचा प्रस्तुत विषयाशी संबंध काय हा प्रश्न उपस्थित केला जाईल. संबंध दुहेरी आहे. साहित्यिकाच्या पदवीला एखादी व्यक्ती पोचली असे आपण कधी म्हणू? नैतिकतेच्या स्परिच्युअल पातळीवर ती स्थिर झाली आणि मानवी जीवनाच्या अखंड प्रक्रियेची डायलेक्टिकल व ऐतिहासिक भौतिकवादी (म्हणजेच समाजशास्त्रीय) समज रुजली म्हणजे तो साहित्यिक या पदवीस पोचण्यास खऱ्या अर्थाने पात्र झाला असे म्हणायला हवे.

कोणत्याही थोर साहित्यिकाचे उदाहरण घेतले तर असे आढळेल की परकाया प्रवेश करण्याइतका सहानुभाव व तादात्म्यवृत्ती त्याच्या ठिकाणी सर्वच पात्रांच्या संदर्भात असते. स्थलकालविशिष्ट वास्तवाचा द्वेषविरहित मोकळा स्वीकार असतो,

पण त्याच वेळी सुस्पष्ट नैतिक विवेक व निवाडा अध्याहत असतो. हा नीती-अनीती विवेक व निवाडा सर्व थोर साहित्यिकांचा सारखाच असतो, असे नाही. त्यांना स्थलकालाचे व सामाजिकतेचे परिमाण असते, आणि म्हणून त्यांचाही इतिहास लिहिता येतो.

हरी नारायण आपटे, केशवसुत हे विद्रोही दलित साहित्यिक म्हणावयाचे की नाही? दलित साहित्यवादी मंडळींच्या प्रचलित मापदंडांप्रमाणे त्यांच्याखेरीज इतर कोणीच विद्रोही दलित साहित्यिक ठरू शकत नाहीत अशी स्थिती आहे. याचाच अर्थ असा नाही का की, साहित्याच्या क्षेत्रात अप्रस्तुत असे मापदंड वापरले जात आहेत?

प्रचलित वास्तवाचा द्वेषविरहित, मोकळा स्वीकार करीत असतानाही साहित्यिक जर (साहित्यकृतीच्या निर्मितिप्रक्रियेमध्ये) आध्यात्मिक-नैतिक पातळीवर स्थिर असेल तर त्याच्या लेखनातून वाचकांपर्यंत जाऊन पोचणारा विवेक व निवाडा त्यांना प्रचलित वास्तवाच्या मर्यादेपलीकडे अटळपणे घेऊन जातो, जीवनाचे आकलन वृद्धिंगत करतो, सखोल करतो. या अर्थाने त्याच्या लेखनात प्रस्थापिताविरुद्धचा विद्रोह असतोच. अशा कलाकृती अक्षर असतात, किंवा शेक्सपिअर वा टॉल्स्टॉय यांच्या साहित्यकृती आजही अर्थपूर्ण आहेत असे आपण म्हणतो तेव्हा हेच आपण सुचवीत नसतो का?

मार्क्स आपल्या मुलीला लहानपणी फिरायला घेऊन जात असे आणि जाता-येता शेक्सपिअरच्या नाटकांची कथानके रंगून जाऊन सांगत असे; शेक्सपिअरच्या नाटकाचा तो भोक्ता होता, असे आपण वाचतो तेव्हा आपल्याला म्हणूनच आश्चर्य वाटत नाही.

दलित साहित्यवादी मंडळींना हे मंजूर होणार नाही हे उघड आहे. त्यांचा आग्रह दुहेरी आहे. एक त्यांना अभिप्रेत असलेल्या भाषेत जाती व धर्म उच्छेदाची भूमिका लेखकाने घेतली असली पाहिजे आणि त्या भूमिकेचाच एक भाग म्हणून हिंदू धर्म, संस्कृती व समाजव्यवस्था यांच्याविषयी खंडनात्मक, निर्भत्सनात्मक विशिष्ट भूमिका घेतली पाहिजे.

काही सामाजिक, सांस्कृतिक प्रश्नांसंबंधी, बाबींसंबंधी तुम्ही अमूक एक भूमिका दरेवेळी घेता की नाही, असा हा सवाल आहे. ती कोणती घ्यावी व कोणत्या भाषेत घ्यावी हे अर्थातच दलित साहित्य चळवळीच्या क्षेत्रात जी वेगवेगळी पीठे उत्पन्न झाली आहेत ती वेळोवेळी ठरविणार. 'प्रमाणपत्र समिती'च बसवल्यासारखी गोष्ट आहे.

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये (म्हणजे मुख्यत्वेकरून हिंदू समाजव्यवस्थेमध्ये) जातिव्यवस्थाप्रणालीनुसार ज्या जाती अस्पृश्य गणल्या गेल्या आणि ज्यांना सत्ता,

सत्ता व प्रतिष्ठा यांच्यापासून वंचित ठेवले गेले त्या जातींचा या तीन गोष्टींच्या प्राप्तीसाठी लढा चालू आहे. या लढाईची दलित साहित्य चळवळ ही लेखनआघाडी आहे ही गोष्ट समजून घेतली तर मग, या आघाडीत कोण आहे आणि कोण नाही हे ठरविण्याचे मापदंड वरील असावेत व त्यासंबंधी आग्रहीपणाही आढळावा या गोष्टी स्वाभाविक आहेत.

काँग्रेसच्या विद्यमाने चाललेल्या स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये उच्चवर्णीय आघाडीवर राहिले. आपल्या लढ्यासाठी ते उच्चतम व वैश्विक तत्वांचा-लोकांचा स्वयंनिर्णयाचा हक्क, राष्ट्रवाद, स्वराज्य हा जन्मसिद्ध हक्क आहे, इत्यादी- हवाला देत होते. हा हवाला सर्वस्वी बनवाबनवीचा भाग नव्हता. पण प्राधान्येकरून, त्यात सहभागी असणाऱ्या बहुतेकांच्या दृष्टीने तो हितसंबंधी लढा होता. स्वातंत्र्यानंतर ही गोष्ट सिद्धच झाली. असे आपण स्वातंत्र्यलढ्याचे विश्लेषण आज करतो.

फुल्यांच्या सत्यशोधक चळवळीचे असेच विश्लेषण आपणास करावे लागते. महात्मा फुले, मानवधर्माच्या आध्यात्मिक पातळीवर जसे स्थिर होते तसे आणखी किती होते? तात्पर्य काय, की विस्थापितांचे लढे हे शाश्वत नैतिक तत्त्वांचा आधार बळ प्राप्त करण्यासाठी घेत असले तरी ते हितसंबंधी लढेच असतात. त्यामुळे काही व्यक्तींचा अपवाद सोडला तर, हितसंबंधी चळवळींमध्ये आढळणारा संकुचितपणा, कडवा आंधळेपणा, जो आपल्याबरोबर नाही त्याविषयी शत्रुभाव इत्यादी सगळी वैशिष्ट्ये आढळतात.

लेखणी हे एक प्रभावी शस्त्र आहे. आणि त्याचा वापर मर्मभेदी पद्धतीने विस्थापितांनी आपल्या चळवळीसाठी करावा ही सर्वस्वी स्वाभाविक व उचित गोष्ट आहे. दलित साहित्य चळवळीच्या अग्रभागी वेळोवेळी असलेली मान्यवर मंडळी नाट्यपूर्ण विधाने करीत असतात. 'आजचे मराठी वाङ्मय हे केवळ ३॥ टक्क्यांचे आहे' किंवा 'आजवरचे सारे वाङ्मय जातिव्यवस्थेचे समर्थन करणारे वा करणाऱ्यांनी निर्माण केलेले आहे, सबब आम्ही त्याचा पूर्णपणे अड्ढेर करतो, तो आमचा वारसा नाहीच असे म्हणतो' या आशयाची विधाने प्रामाणिकपणे केली जातात, त्यांच्या द्वारे काही एक आघात करावयाचा असतो. या दृष्टीने ती वैधच विधाने आहेत. ती साहित्याविषयीची विधाने जरूर आहेत. पण ती साहित्यिक विधाने मात्र नाहीत. ती राजकारणी विधाने आहेत, प्रस्थापित व विस्थापित यांच्यातील सत्तासंघर्षाला उपयोगी पडणारी विधाने आहेत.

साहित्यशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र, समीक्षेची तत्त्वे, इतकेच काय पण साहित्यकृती यांची समाजशास्त्रीय चिकित्सा होऊ शकते, ती अर्थपूर्ण व महत्त्वाची असते,

इतकेच काय, पण समाजशास्त्रीय दृष्टी न बाळगता जर या विषयांवर लेखन केले तर ते संकुचित व वांझोटे बनण्याचा धोका असतो. नीतिविवेकालाही बाजूला ठेवता येत नाही. कोणतेच मानवी कार्य केवळ तांत्रिक असत नाही, हे भान राखून तांत्रिक परिमाणाच्या एका मर्यादित स्वायत्त विचार करता येतो.

पण कलावादी वा रूपवादी भूमिका केवळ तांत्रिक (कलात्मक) परिमाणाचा विचार पुरेसा मानते. इतकेच नाही तर विशुद्ध विचार म्हणून त्याची भलावण करते. साहित्य, सौंदर्य व समीक्षेविषयी ही भूमिका मर्दकरांनी विशेष प्रतिष्ठित केली.

सत्-असत् सुष्ट-दुष्ट, या कोटी जेथे अप्रस्तुत असतात अशी एक पातळी जरूर आहे. बलात्काराचे वा सुनेला जिवंत जाळल्याचे वा तिच्या छळाचे असे 'विशुद्ध' व 'शास्त्रीय' वर्णन करता येईल याविषयी कोणीच वाद घालणार नाही. पण त्या वर्णनाच्या संदर्भात सुंदर-असुंदर या कोटीही अस्तित्वात नसतात. सुंदर-असुंदर, सकस-निकस, यांसारख्या मूल्यांकनात्मक संज्ञांचा वापर करावयाचा असेल, तर यांत्रिक वा गणिती घटकांच्या पलीकडे अशा घटकांच्या विवक्षित रचनेने उत्पन्न होणाऱ्या भाववृत्ती, विचार-कल्प, प्रतिमा, इत्यादीपर्यंत पोचावे लागते. या टप्प्यावर सत्य व शिव यांच्यापासून सुंदरची फारकत होऊ शकत नाही.

शुद्ध कला वा रूपवादी भूमिकेची जीवनपोषण व संवर्धनाच्या दृष्टीने विधानकता दलित साहित्य चळवळीनेच प्रथम स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला असे नाही. 'गांधीवादी' आचार्य भागवत व जावडेकर आणि मार्क्सवादी दि. के. बेडेकर यांची नावे तर ठळकपणे आठवतात.

पण या मंडळींना दलित साहित्यवादी आपले पूर्वसूरी मानतात असे आढळत नाही. त्यातल्या त्यात बेडेकर मार्क्सवादी म्हणून त्यांना मान्यता मिळणे सोपे. पण दलित साहित्य चळवळीच्या आजच्या प्रवृत्त्यांच्या कोणत्याच मुख्य अपेक्षा बेडेकर पूर्ण करीत नाहीत.

आचार्य जावडेकरांनी साहित्य संमेलनाध्यक्ष म्हणून केलेल्या भाषणात माझ्या आठवणींप्रमाणे नवरसांमध्ये 'क्रांतिरसा'ची भर घालणे इष्ट होईल असे प्रतिपादन केले होते. तेव्हा पूर्वास्पृश्यांपैकी फार कोणी लिहीत नव्हते, तेव्हा त्या लेखनाच्या आधारे त्यांनी आपले विवेचन केले नसणार. पण विद्रोही साहित्यातून निर्माण होणाऱ्या रसाला साहित्यशास्त्रात, समीक्षेच्या तत्वांमध्ये मान्यता व प्रतिष्ठित स्थान मिळावे हेच आजच्या दलित साहित्यवाद्यांचे एक मुख्य म्हणणे नाही का?

दुसरीकडे, मर्दकरी भूमिका ही आधुनिक युरोपीय कुळीची आहे. तिला ब्राह्मणी म्हणून संबोधणे गैर आहे. म्हणजे, याही अंगाने पाहिले असता जीवनवादी भूमिकेचा पुरस्कार, विद्रोह/क्रांती यांचा रस पातळीवर स्वीकार करण्याचा पुरस्कार, दलित

साहित्य चळवळींशी जोडून घ्यायला पुरेसा ठरत नाही. साहित्यकृतींद्वारा विद्रोह/क्रांति-रसाची निर्मिती बऱ्याच पूर्वीपासून होत आहे. गोष्ट तर स्वीकृतच होत नाही. मग ही सारी गोष्ट रा. स्व. संघीय/जनसंघीय मंडळींच्या मुसलमानांच्या 'भारतीयीकरणा'च्या वळणावर जाणारी ठरते.

आणि असे जर नसले तर मग दलित साहित्याचे वेगळे सौंदर्यशास्त्र, वेगळे साहित्यशास्त्र, समीक्षेची वेगळी तत्त्वे, असा वेगळा सवतासुभा उभारण्याचा प्रयत्न अप्रस्तुत आहे हे स्वच्छपणे मान्य व्हायला काही अडचणही पडू नये. आणि वेळही लागू नये. विद्रोही दलित साहित्यिक आजवरच्या इतर साहित्यिकांप्रमाणे त्या त्या वेळच्या प्रस्थापित-शिष्टमान्य साहित्यशास्त्रावर, सौंदर्यशास्त्रावर, समीक्षेच्या मान्य तत्वांवर टीका-टिप्पणी करून, त्यांचे खंडन-मंडन करून सर्वासाठीच त्यांत भर घालण्याचे, त्यांना वेगळे वळण देण्याचे करावयास सदैव मोकळे आहेतच. त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरले तर साऱ्याच मराठी व पर्यायाने विश्वसाहित्याचे भलेच होईल. मार्क्सवादी अन्वेषण पद्धती व चिकित्सक दृष्टी बाळगणाऱ्या मंडळींनी साहित्यसमीक्षा, सौंदर्यशास्त्र, साहित्येतिहास, साहित्यशास्त्र यांच्यात मौलिक भर घातलेली आहे, व या क्षेत्रामधील सर्वांनाच त्याची दखल घ्यावी लागते. असे योगदान देण्यासाठी मार्क्सवादी भूमिकेतून न लिहिलेले कोणतेच वाङ्मय त्यांना, 'हा आमचा वारसाच नाही' किंवा 'हे काय, हे तर मूठभर उच्चभ्रूंनी निर्माण केलेले आहे', असे म्हणून नाकारण्याची गरज पडली नाही. टॉलस्टॉय वा शेक्सपिअर मार्क्सवादी नव्हते वा त्यांनी साम्यवादी क्रांतीचा पुरस्कार केला नाही. पण त्यांच्या साहित्यकृतींची थोरवीही तेवढ्या कारणांसाठी नाकारायला हवी असे झालेले नाही. आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण समीक्षापद्धतीचा व तत्वांचा अवलंब करून त्यांच्या साहित्यकृतींची चिकित्सा करण्यात त्यांना अडचण पडलेली नाही. आणि या दोन लेखकांच्या साहित्यकृतींत साम्यवादी क्रांतीचा पुरस्कार नाही, वा वर्गसंघर्षाची चेतना जागविली जात नाही असे म्हणणे ही साहित्य समीक्षा नाही हे मार्क्सवादी साहित्यसमीक्षकांनाही मान्य आहे.

मग हीच गोष्ट दलित साहित्यवाद्यांना का जमू नये? त्यांच्या लिहिण्या-बोलण्यात त्वेष आणि भरारी असली तरी, मार्क्सचे नाव घेऊन जशी एक सर्वांगीण चिकित्सक दृष्टी व अन्वेषणपद्धती सांगता येते तशी वैशिष्ट्यपूर्ण दृष्टी व पद्धती ते विकसित करू शकलेले नाहीत, हेच खरे म्हणजे कारण नाही का?

दलित साहित्य चळवळीतले एक अग्रणी व अत्यंत समर्थ लेखक बाबूराव बागूल यांच्याशी असेच एकदा बोलणे निघाले होते. प्रश्न साधाच उपस्थित केलेला

होता. तुम्ही चालवीत असलेल्या मासिकाची, समजा चाळीस पाने आहेत आणि सातत्याने तुमच्याकडे साठ पाने भरतील इतक्या साहित्यकृती येत राहिल्या, तर त्यांच्यात तरतम तुम्ही कोणत्या कसोट्यांवर कराल, व त्याच कसोट्या का वापराल?

एक भूमिका अशी पुढे आली की, पूर्वास्पृश्यांपैकी कोणी कोणी आता तर लिहू लागले आहेत. तेव्हा ते लिहिताहेत आणि त्यांचा उद्गार इतरांपर्यंत पोहोचतोय हीच गोष्ट इतकी महत्वाची आहे की, जो जो जे जे लिहिल ते बाकी कोणतीही कसोटी न लावता प्रसिद्ध करावे. कोणतीही साहित्यिक कसोटी लावू नये अशी भूमिका तेथे असलेल्या कोणास आक्षेपार्ह वाटली नाही. पिढ्यानपिढ्या 'वंचित व मूक संस्कृती' (Culture of oppression and silence) मध्ये जगलेल्या समूहांनी त्या तटबंधांच्या बाहेर येणे आधी महत्वाचे.

पण प्रसिद्धीची हाव असल्याने काही मंडळी पुनःपुन्हा भारंभार लिहून पाठवू लागली तर? आणि निवड करायलाच लागणार असेल तर? किमानपक्षी असलपणा आणि जिवंतपणा अशा दोन कसोट्या तरी वापराव्या लागतील असे स्पष्ट झाले. काही विशिष्ट शब्द वा वाक्ये 'इफेक्ट'साठी परत टाकत राहण्याला, केवळ नावीन्याला महत्त्व फार असणार नाही. येथे साहित्यिक कसोट्या लावण्याची सुरुवात झाली असे म्हणता येईल.

पूर्वास्पृश्य, शोषित, पीडित जातिवर्गामधून येणाऱ्याचे लेखन आरंभीच्या काळात उद्रेकाच्या स्वरूपाचे राहण्याची शक्यता अधिक आहे. हे लक्षात घेता 'कलात्मक घाटा'चा मुद्दा उपस्थित न करता दलित साहित्याचे स्वागत वरील दोन कसोट्यांच्या मर्यादेत केले पाहिजे.

पुढचा मुद्दा 'कलात्मक घाटा'विषयीचा होता. कलात्मक घाट साधलाय असे कधी म्हणावयाचे, त्याची तत्त्वे कोणती, याविषयीच्या शिष्टमान्य रूपवादी भूमिकेला, केवळ दलित साहित्यकृतींच्या संदर्भातच नव्हे तर सर्वसाधारण सर्वच कलाकृतींच्या संदर्भात आव्हान उपस्थित करण्याची गरज वास्तविक आहे. पण आम्ही असे म्हटले की, दुर्दैवाची गोष्ट अशी दिसते की, रूपवादी संकल्पनाच दलित साहित्यिकांवर कुरघोडी करून आहे. आपण रूपवादी कसोट्यांना पुरे पडू शकत नाही याची खंत आहे. त्यातून मग एक चमत्कारिक आग्रह निर्माण होतो की, जे काही आम्ही लिहितोय त्यालाच तुमच्या कसोट्यांवर, त्या काटेकोरपणे न लावताच, चांगले म्हटले पाहिजे. म्हणत नसाल तर आम्ही जातीयवादाचा आरोप करू. यात आत्मविश्वासाच्या अभावापोटी निर्माण होणारी आक्रमकता दिसून येते.

या संभाषणाला बरीच वर्षे झाली. त्या वेळी रा. भा. पाटणकरांचे 'सौंदर्यमीमांसा' अर्थातच प्रसिद्ध झाले नव्हते. आज कलात्मक घाटाची शिष्टमान्य संकल्पना,

रूपवादी तत्त्वे, इत्यादींना आव्हान दिले जात आहे. पण आजही सगळ्यांच्याच साहित्यशास्त्रामध्ये सौंदर्यमीमांसेमध्ये, समीक्षेच्या तत्त्वांमध्ये आपणास योगदान करावयाचे आहे असा आत्मविश्वास दिसत नाही. त्यामुळे दलित साहित्य चळवळ साऱ्या मराठी साहित्यामध्ये नवे चैतन्य निर्माण करणारी, त्याला पुढच्या टप्प्यावर घेऊन जाणारी अद्यापि बनलेली नाही. आपला एक वेगळा सवतासुभा स्थापन करावयाचा व दलितपणाचे भांडवल वापरून, एकूण दंगल माजवून मानमरातब व लाभ पदरात पाडून घ्यावयाचे, इतरांना 'ब्राह्मणी' म्हणत म्हणत त्यांच्याकडून पाठ थोपटून घ्यावयाची, या राजकारणी वळणावरच ती आजही अडकलेली आहे.

त्याच वेळी अनेकानेक दलित तरुण लिहीत आहेत, त्यांचे लेखन प्रकाशात येत आहे, वाचले जात आहे. त्यांचे कमी-अधिक स्वागत होत आहे. पंधरा-वीस वर्षांपूर्वी लेखन प्रसिद्ध कोठे करावयाचे अशी जी कोंडी होती ती आता फुटली आहे. पूर्वास्पृश्यांमध्येही एक शिक्षित, पांढरपेशा नोकऱ्या-चाकऱ्या करणारा मध्यमवर्ग उदयास आला आहे. याने ही कोंडी फुटण्यास मोठी मदत झाली आहे. ही कोंडी फोडून सवर्ण समाजाची मनोभूमिका अधिक स्वागतशील बनविण्यामध्ये दलित साहित्य चळवळीचे राजकारणही उपयोगी पडलेले आहे.

समाजशास्त्रीय दृष्ट्या चळवळीचा राजकारणी टप्पा हा आवश्यकच होता, व त्याने विधायक व पुरोगामी कामगिरी पार पाडली. पण, मार्क्सला अनुसरून असे म्हणावला हवे की, दलित साहित्याच्या व एकंदरच मराठी साहित्याच्या दृष्टीने शिष्टमान्य राजकारणी दलित साहित्य चळवळीचा कोष सोडून आजच्या समर्थ दलित लेखकांनी व साहित्यक्षेत्रातील तत्त्वचिंतकांनी चळवळीचे नवे रूप सिद्ध करण्याची वेळ आली आहे.

पुस्तक पंढरी, दिवाळी १९८२